

भारतातील आदिवासींचे वितरण: भूगोल आणि संस्कृती**योगेश नारयण केदार***संशोधक विद्यार्थी**Corresponding Author – योगेश नारयण केदार***DOI - 10.5281/zenodo.17656999**

भारतातील आदिवासी समुदाय हे देशाच्या विविध सांस्कृतिक रचनेचा अविभाज्य भाग आहेत, ज्यांचे विशिष्ट प्रादेशिक वितरण अद्वितीय ऐतिहासिक, भौगोलिक आणि पर्यावरणीय संदर्भ प्रतिबिंबित करते. भारताच्या लोकसंख्येच्या सुमारे ८.६% असलेले हे आदिवासी गट विविध भौगोलिक क्षेत्रांमध्ये पसरलेले आहेत, ज्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण सांस्कृतिक पद्धती, भाषा आणि उपजीविका शतकानुशतके त्यांच्या विशिष्ट वातावरणाशी जुळवून घेत विकसित झाल्या आहेत. भारतातील आदिवासींचे प्रादेशिक वितरण केवळ त्यांची उल्लेखनीय विविधताच प्रकट करत नाही तर आदिवासी ओळख आणि विकासाला आकार देणाऱ्या भूगोल, संस्कृती आणि आर्थिक क्रियाकलापांमधील जटिल संबंधांवर देखील प्रकाश टाकते.

उद्देश:

- भारतातील आदिवासींचे वितरण आणि संस्कृती याचा अभ्यास करणे.

ईशान्य आदिवासी क्षेत्र:

भारताच्या ईशान्येकडील प्रदेशात, ज्याला "सेव्हन सिस्टर्स" म्हणून ओळखले जाणारे सात राज्ये

आहेत, ते देशातील आदिवासी समुदायांचे सर्वात श्रीमंत केंद्र आहे. अरुणाचल प्रदेश, नागालँड, मेघालय आणि मिझोरम सारख्या राज्यांमध्ये आदिवासी लोकसंख्या त्यांच्या एकूण रहिवाशांच्या 60% पेक्षा जास्त आहे. प्रमुख आदिवासी गट आणि त्यांची भौगोलिक परिस्थिती ईशान्य आदिवासी भूदृश्यात नागा, खासी, गारो, मिझो, बोडो आणि अपातानी यांसारखे प्रमुख गट आहेत, ज्या प्रत्येकाचे विशिष्ट भौगोलिक स्थान आहे ज्याने त्यांच्या सांस्कृतिक उत्क्रांतीवर प्रभाव पाडला आहे. उदाहरणार्थ, नागा लोक नागालँडच्या पर्वतीय प्रदेशात आणि मणिपूरच्या काही भागांमध्ये राहतात, तर खासी आणि गारो प्रामुख्याने मेघालयाच्या टेकड्यांमध्ये राहतात. अरुणाचल प्रदेशमध्ये मोनपा, निशी आणि अपातानी यासह २६ हून अधिक प्रमुख जमाती राहतात, ज्या प्रत्येकाच्या वेगळ्या भाषिक आणि सांस्कृतिक ओळखी आहेत. दऱ्या आणि टेकड्यांमध्ये वसलेल्या या समुदायांपैकी अनेकांचे भौगोलिक वेगळेपण त्यांच्या अद्वितीय सांस्कृतिक परंपरा आणि भाषा जपण्यास हातभार लावत आहे. सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये आणि उपजीविकेचे नमुने ईशान्येकडील आदिवासींनी त्यांच्या डोंगराळ प्रदेशाशी जुळवून घेणारी अत्याधुनिक

शेती प्रणाली विकसित केली आहे. झुम (स्थलांतर) शेती ही एक प्रमुख शेती पद्धत आहे, जरी अनेक समुदायांनी भू-रेषेनुसार परवानगी असलेल्या ठिकाणी टेंरेस शेती आणि ओल्या भात लागवडीकडे वळले आहेत. ईशान्य जमातींमधील सांस्कृतिक अभिव्यक्ती उल्लेखनीयपणे वैविध्यपूर्ण आहेत, ज्यात विस्तृत पारंपारिक पोशाख आहेत ज्यामध्ये विशिष्ट विणकाम नमुने आहेत जे बहुतेकदा आदिवासी ओळख, सामाजिक स्थिती आणि प्रसंग दर्शवितात. अंगामी नागांच्या शाल, बोडो महिलांचे डोखना (पारंपारिक गुंडाळलेले कपडे) आणि अपातानींचे चेहऱ्यावरील टॅटू हे या समुदायांना वेगळे करणारे अद्वितीय सांस्कृतिक चिन्ह दर्शवितात. अनेक ईशान्य जमातींमध्ये मजबूत सांप्रदायिक शासन व्यवस्था आहे. उदाहरणार्थ, खासी समाज मातृवंशीय व्यवस्थेचे पालन करतो जिथे मालमत्ता आणि वंश स्त्रीवंशीय वंशातून जातो - भारतातील बहुतेक पितृवंशीय समाजांपेक्षा हा पूर्णपणे वेगळा आहे.

मध्य आदिवासी क्षेत्र:

भारतातील आदिवासी लोकसंख्येचे केंद्रस्थान मध्य प्रदेश, छत्तीसगड, झारखंड आणि ओडिशा, महाराष्ट्र आणि गुजरातच्या काही भागांमध्ये पसरलेला मध्यवर्ती आदिवासी क्षेत्र, परिपूर्ण संख्येच्या बाबतीत आदिवासी लोकसंख्येचे सर्वात मोठे केंद्रीकरण दर्शवितो. हा प्रदेश भारताच्या "आदिवासी पट्ट्या" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रदेशाचा एक भाग आहे. प्रमुख आदिवासी समुदाय आणि त्यांचे अधिवास भारतातील सर्वात मोठ्या आदिवासी गटांपैकी एक असलेल्या गोंड जमाती प्रामुख्याने मध्य भारतातील जंगले आणि टेकड्यांमध्ये राहतात, ज्यांची लोकसंख्या मध्य प्रदेश आणि छत्तीसगडमध्ये लक्षणीय आहे. इतर

प्रमुख जमातींमध्ये पश्चिम मध्य प्रदेश आणि गुजरातमधील भिल्ल, झारखंडमधील संथाल आणि मुंडा यांचा समावेश आहे जे प्रामुख्याने छोटा नागपूर पठार प्रदेशात केंद्रित आहेत. मध्य प्रदेश आणि छत्तीसगडमधील बैगा जमाती त्यांच्या वन अधिवासांशी खोलवर आध्यात्मिक संबंध ठेवतात, तर कोरकू लोक मध्य भारतातील सातपुडा पर्वतरांगांमध्ये राहतात. या जमाती पारंपारिकपणे वन परिसंस्थेशी जवळून सुसंगत राहिल्या आहेत, त्यांच्या नैसर्गिक परिसरातून त्यांना पोषण आणि सांस्कृतिक ओळख मिळते.

दक्षिण आदिवासी क्षेत्र:

द्वीपकल्पीय भारतातील विविध समुदाय दक्षिण आदिवासी क्षेत्रात केरळ, तामिळनाडू, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश आणि तेलंगणा या राज्यांमधील आदिवासी लोकसंख्या आढळते. ईशान्य आणि मध्य विभागांच्या तुलनेत आदिवासी लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत कमी टक्केवारी आहे, परंतु दक्षिण विभागात अद्वितीय सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांसह अनेक विशिष्ट आदिवासी समुदाय राहतात प्रमुख आदिवासी गट आणि भौगोलिक वितरण : पश्चिम घाट प्रदेशात तामिळनाडूच्या नीलगिरी टेकड्यांवरील तोडा आणि कोटा यासारख्या जमाती आहेत, साप पकडण्याच्या कौशल्यासाठी ओळखले जाणारे इरुला आणि केरळच्या जंगलात पारंपारिकपणे शिकारी म्हणून राहणारे कादार आहेत. पूर्व घाट प्रदेशात आंध्र प्रदेशातील चेंचू लोक राहतात, जे वन उत्पादनांच्या संकलनाभोवती केंद्रित अर्ध-भटक्या जीवनशैली जगतात. केरळच्या आदिवासी भूप्रदेशात कानी आणि कुरुंबा यांचा समावेश आहे, तर कर्नाटकमध्ये बीआर हिल्सचे सोलिगा आणि जेनू कुरुबा (मध गोळा करणारे)

राहतात. या समुदायांनी पिढ्यानपिढ्या वन पर्यावरणशास्त्र, हर्बल औषध आणि शाश्वत संसाधन संकलन पद्धतींशी संबंधित विशेष ज्ञान प्रणाली विकसित केल्या आहेत.

बेटावरील आदिवासी समुदाय:

बंगालच्या उपसागरातील अंदमान आणि निकोबार बेटे भारतातील काही सर्वात वेगळ्या आणि वेगळ्या आदिवासी समुदायांचे आश्रयस्थान आहेत, ज्यात अलिकडच्या काळापर्यंत मुख्य प्रवाहातील समाजाशी मर्यादित संपर्क राखणारे गट समाविष्ट आहेत. अंदमान आणि निकोबारमधील स्थानिक लोकसंख्या या बेटांमधील आदिवासी समुदायांचे ढोबळमानाने दोन गटांमध्ये वर्गीकरण करता येते: अंदमान बेटांच्या नेग्रिटो जमाती (ग्रेट अंदमान, ओंगे, जरावा आणि सेंटिनलीज) आणि निकोबार बेटांच्या मंगोलॉइड जमाती (प्रामुख्याने निकोबार आणि शोम्पेन). उत्तर सेंटिनेल बेटावर राहणारे सेंटिनलीज हे जगातील शेवटच्या संपर्क न झालेल्या जमातींपैकी एक आहेत आणि बाहेरील संवादाचा प्रतिकार करत आहेत. १९९० च्या दशकाच्या उत्तरार्धापर्यंत एकाकी राहणाऱ्या जरावा जमातीने त्यांच्या प्रदेशातून अंदमान ट्रंक रोडच्या बांधकामानंतर संपर्क वाढताना पाहिले आहे. संवर्धन आणि संरक्षणाची आव्हाने: बेटावरील जमातींना त्यांच्या कमी लोकसंख्येमुळे, रोगांना बळी पडण्याची शक्यता असल्याने आणि त्यांच्या पारंपारिक प्रदेशांना असलेल्या धोक्यांमुळे अंदमानातील लोकांची संख्या नाटकीयरित्या कमी झाली आहे. २००४ च्या हिंदी महासागरातील सुनामीमुळे अनेक आदिवासी भागांवर, विशेषतः निकोबार बेटांवर, लक्षणीय परिणाम झाला, ज्यामुळे विस्थापन आणि अधिवासात बदल झाले ज्यामुळे निकोबारमधील पारंपारिक

उपजीविकेच्या पद्धतींवर परिणाम होत आहे.

पश्चिम आदिवासी क्षेत्र:

काठावर असलेले समुदाय गुजरात, राजस्थान आणि महाराष्ट्राच्या काही भागांमध्ये पसरलेल्या पश्चिम आदिवासी क्षेत्रात अर्ध-शुष्क आणि विविध पर्यावरणीय परिस्थितीशी जुळवून घेतलेल्या मोठ्या प्रमाणात आदिवासी लोकसंख्या आहे.

प्रमुख जमाती आणि त्यांची भौगोलिक परिस्थिती:

भिल्ल हे या प्रदेशातील सर्वात मोठ्या आदिवासी गटांपैकी एक आहेत, जे पश्चिम मध्य प्रदेशपर्यंत पसरलेल्या विंध्य आणि सातपुडा पर्वतरांगांमध्ये पसरलेले आहेत. गरासिया जमात दक्षिण राजस्थानच्या डोंगराळ प्रदेशात राहते, तर डुंगरी गरासिया सिरोही जिल्ह्यात आढळतात. पीव्हीटीजी म्हणून ओळखले जाणारे कातकरी प्रामुख्याने महाराष्ट्राच्या किनारी प्रदेशात राहतात. सामाजिक-आर्थिक विकास: पश्चिम विभागातील आदिवासींनी मुख्य प्रवाहातील अर्थव्यवस्थांशी वेगवेगळ्या प्रमाणात एकात्मता अनुभवली आहे. अनेक भिल्ल समुदायांनी पारंपारिक वन-आधारित उपजीविकेपासून शेती आणि मजुरीकडे वळले आहेत, जरी बहुतेकदा ते अनिश्चित आर्थिक परिस्थितीत असतात. आदिवासी झोनमधील सामान्य समस्या विविध भौगोलिक वितरण आणि सांस्कृतिक गुणधर्म असूनही, भारतातील आदिवासी समुदायांना अनेक सामान्य आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. विकास प्रकल्प, व्यावसायिक वनीकरण आणि अतिक्रमण यामुळे अनेक समुदायांनी पारंपारिक प्रदेश गमावले आहेत, त्यामुळे जमिनीचे वेगळेपण ही एक गंभीर समस्या आहे. पारंपारिक ज्ञान आणि समकालीन पद्धतींचा मेळ घालणारे नाविन्यपूर्ण दृष्टिकोन अनेक

प्रदेशांमध्ये आशादायक दिसत आहेत. निलगिरीच्या कुरुंबा लोकांनी पर्यावरणीय पर्यटन उपक्रम विकसित केले आहेत जे शाश्वत उपजीविका प्रदान करताना त्यांच्या सांस्कृतिक वारशाचे प्रदर्शन करतात आणि असंख्य आदिवासी समुदाय पारंपारिक बियाणे जतन आणि सेंद्रिय शेती पद्धतींना पुनरुज्जीवित करत आहेत.

निष्कर्ष:

एकतेमध्ये विविधता :भारतातील आदिवासी समुदायांचे प्रादेशिक वितरण देशाच्या उल्लेखनीय पर्यावरणीय आणि सांस्कृतिक विविधतेचे प्रतिबिंब आहे. ईशान्येकडील मातृवंशीय समाजांपासून ते मध्य भारतातील वनवासी समुदायांपर्यंत आणि अंदमानच्या बेट जमातींपर्यंत, प्रत्येक आदिवासी क्षेत्र विशिष्ट भौगोलिक संदर्भाशी विशिष्ट अनुकूलन दर्शवते. हे

वितरण केवळ लोकसंख्याशास्त्रीय मॅपिंगचा विषय नाही तर भारताच्या आदिवासी भूदृश्याला आकार देणाऱ्या पर्यावरणशास्त्र, इतिहास आणि सांस्कृतिक उत्क्रांती यांच्यातील जटिल परस्परसंबंध प्रकट करते. विकास आव्हानांना तोंड देताना आदिवासी स्वायत्ततेचा आदर करणारी सूक्ष्म, संदर्भानुसार योग्य धोरणे विकसित करण्यासाठी या प्रादेशिक नमुन्यांना समजून घेणे आवश्यक आहे. भारत आपला विकास प्रवास सुरू ठेवत असताना, त्याच्या प्रादेशिकरित्या वितरित आदिवासी समुदायांनी प्रतिनिधित्व केलेल्या समृद्ध विविधतेला ओळखणे आणि त्यांचे जतन करणे हे एक संवैधानिक कर्तव्य आणि सांस्कृतिक अत्यावश्यकता आहे - विविधतेत एकतेसाठी देशाच्या वचनबद्धतेचा पुरावा.